

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI DERGİSİ

DİNİ İLMİ EDEBİ MESLEKİ AYLIK DERGİ

Cilt : XI Sayı : 6

KASIM — ARALIK 1972

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

SİZDEN ÖNCE GELENLERİN DURUMU
SİZİN BAŞINIZA GELMEDEN CENNETE
GİRECEĞİNİZİ Mİ ZANNETTİNİZ? PEY-
GAMBER VE ONUNLA BERABER MÜ'-
MİNLER: «ALLAH'IN YARDIMI NEZA-
MAN?» DİYECEK KADAR DARLIĞA VE
ZORLUĞA UĞRAMIŞLAR VE SARSIL-
MIŞLARDI; İYİ BİLİN Kİ ALLAH'IN YAR-
DIMI ŞÜPHESİZ YAKINDIR.

(Bakara : 214)

İmtiyaz Sahibi ve Yazı İşlerini
Filen İdare Eden Sorumlu Müdür

M. SAİM YEPREM

Diyanet İşleri Başkanlığı
Derleme ve Yayın Müdürü

İSLÂM TARİHİNDE ÂLİMLERİN MEVKİİ

CELAL YILDIRIM

Afyon Müftüsü

İslâm'ın ilim ve medeniyet alanlarında ikbal grafiği yükselme kaydederken ilim adamlarına müstesnâ bir yer verildiğini görmekteyiz. Devrin halifeleri kendilerinden sonra mevki-i iktidara geçecek olan devlet ricaline ilmin ve âlimin korunması, hürmet ve takdir görmesi hususunda tavsiyelerde bulunmuşlardır. Bu tavsiyelerde bilhassa şu noktalar üzerinde durulmuştur: Memleketin ilerlemesinde, dîn-ü devletin ayakta durmasında, halkın eğitilmesinde, kültürlü bir neslin yetiştirilmesinde ilim adamlarına olan ihtiyaç, havaya ve suya olan ihtiyaç kadar lüzumludur; bu lüzum hiç bir zaman kaabil-i red değildir.

Hazret-i Peygamber (A.S.)'ın «İlim İslâm'ın hayatıdır.» (1) buyurması bu lüzumun şahididir. Tarihin her devrinden buna örnekler bulup çıkarmak mümkündür.

Emevî halifelerinden (İkinci Ömer) diye anılan Ömer bin Abdülaziz kaleme aldığı bir risâlesinde bu mümtaz sınıfa temas ederek diyor ki: «Bilmiş olunuz ki bir memlekette ilim adamlarının mevcudiyeti güneş kadar lüzumlu sayılmadıkça o memleket kalkınamaz; kısa bir müddet içinde kalkınsa bile zevâli yakındır. Bir çıraya ne kadar çok yağ konulur, fitili ne kadar geniş ve uzun tutulursa çıra o nisbette fazla ışık verir. Böylece bir belde ilim adamlarına ne kadar çok takdir sunulur, kadr-u kıymetleri ne kadar fazla bilinirse orada ilmin parlak ziyası o nisbette artar ve ilme karşı rağbet çoğalır.»

Büyük Alman fikir adamı ve yazarı Goethe'nin dediği gibi, «Bir memlekette ilim adamlarına takdir sunulmazsa o memlekette ilim adamı yetişmez.»

Abbâsî halifelerinden Mansûr'a sorulmuş:

— Şu dünyada arzu edip de nâil olamadığın bir şey kaldı mı?

Halife cevap vermiş :

— Bence önemli olarak tek bir şey kaldı ki nâil olduğum her şeyden daha âzîz, daha yüksek ve başladığım her işten daha büyük bir mâna taşır, o da âlimlerin meclisine gidip oturmak, onların ilm-u fazlından istifade etmek, feyizli pınarlarından yeteri kadar nasîb almaktır, işte buna nâil olamadım!.

(2).

Kur'an-ı Kerim'e ilk noktalama işaretleri koyan meşhur âlim Ebû Esved ed-Düelî diyor ki: «İlimden daha âzîz bir şey yoktur. Krallar halka hükmederler, âlimler de krallara hükmeder.» (3).

Medîne'nin meşhur fakih ve müfessirlerinden «Saîd bin el-Müseyyeb, ısrarla istenildiği halde kızını devrin halifesi «Abdûlmelik bin Mervan'ın cıglu-na vermemiş, fakat âlimlerden birine vermeyi tercih etmiş; rivâyete göre Abdûlmelik'in meclisinde sık sık bulunan mütevazî bir dîn âlimini damad edinmek suretiyle âlimin kadrini yüceltmıştır.

(1) Câmiu's-Sağîr C. 2, S. 69/Mısır baskı.

(2) Ravzü'l-Ahyar.

(3) Mînberü'l-İslâm. C. 6. s. 107/Kahire

Tabiîn-i Kiram'dan büyük âlim **Hasan el-Basrî** Hazretleri vefat ettiği gün Basra bir ana-baba günü olmuş, halkın hepsi sokaklara dökülmüş, cenazeyi teşyi etmiyen tek kimse kalmamış, o kadar ki halk kabristana gittiğinden ikinci namazında cami'lerde tek cemaat bulunmamıştır. Bu manzara, o devrin insanlarının ilme ve din adamlarına verdiği değerın örneklerinden ancak biridir.

İlim tahsil etmek, aynı zamanda «**İmam-i Dari'l-Hicre**» ünvanıyla şöhret bulan **İmâm Mâlik**'in halka-i tedrisine girmek maksadiyle Medine'ye gelen **Muhammed bin Idris eş-Şâfiî**, beraberinde getirmiş olduğu tavsiye mektubunu Medine vâlisine takdim ettiğinde vâlinin rengi değişmiş, İmâm Şâfiî'yi İmâm Mâlik'e nasıl götürüp tavsiye edeceğini şaşırmış ve bir ara hissiyatını gizleyemiyerek demiş ki: «İmâm Mâlik'in huzuruna çıkmaktansa Medine'den Mekke'ye baş açık, yalın ayak yürümek bana daha kolay gelir!» (4)

Şüphesiz ki bu da o devrin ilme açmış olduğu geniş kapıyı ve o asırdaki İslâm âlimlerine verilen değeri, aynı zamanda onların devlet adamları üzerindeki mehabet ve te'sirini gösteren belgelerden biridir.

Dünyanın yaklaşık olarak beşte birine hükmeden ve Bizans İmparatoruna kafa tutan Abbâsî halifelerinden **Harun Reşîd**'in halife olduktan sonra yazmış olduğu mektuba, bir zalimin eli dokunmuştur diye elini sürmeyen devrin büyük âlimlerinden **Süfyân-i Sevrî** (Rahmetü'llahi aleyh) ona verdiği cevapta: «Allah'ın günahkâr kulu Süfyân-i Sevrî'den imân lezzetinden mahrum, bomboş emellerin vermiş olduğu gurur ile sarhoş olan Harun Reşîd'e!» diye başladığı ve nasihat yollu yazmış olduğu mektup Harun Reşîd'e ulaşınca derhal te'sirini gösteriyor; Halife hem mektubu okuyor, hem göz yaşları döküyor ve ölünceye kadar her namazdan sonra, Allah rızası için yazılmış ıvaz ve garazdan uzak mektubu okumaya devam ediyor. (5).

Böylece koca bir İslâm İmparatorluğunun başında bulunan muhteşem hükümdar, bir âlimin mektubu karşısında küçülüp kalıyor ve bir çocuk gibi göz yaşı döküyor.

Dünya tarihinde Müslümanlardan başka hiç bir milletin ilme ilim adanına bunca hürmet beslediğini görmek mümkün değildir. Hiç şüphe yok ki, Kur'ân-ı Kerîm'in ilimle sarmaş-dolaş gelmesi, her asrın ilmüne ışık tutan mahiyette ilmî veriler taşıması bu şuurun uyanmasına ve bu ruhun hâkim olmasına yol açmış, ilim devletine erişen bilginlerin karşısında hükümdarların baş eğmesini sağlamıştır. İkinci bir sebep ise, İslâm'ın yükselme devirlerinde ilim adamları ilmi Allah rızasını talep ederek tahsîl etmiş ve onu yine rıza-yı Bâri'ye erişmek için okutmuş; maddî menfaat, dünyevî maksad gibi şâibelerden mümkün olduğu nisbette uzak tutmuşlardır. Çünkü onlar biliyorlardı ki maddî menfaatlara şahsî çıkarlara alet edilen ilim, hem değerini, hem de te'sirini kaybeder. Bu bakımdan büyük ilim adamları kendilerinin vefatından sonra yerleri boş kalmasın, kafalarındaki ilim onlarla birlikte kabre girmesin diye ilme istekli olan çok zeki talebeyi seçer, yıllarca onlara ilim ve irfan vermeye çalışır, aynı zamanda ibâte ve iâşelerini de te'min ederlerdi. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe bunun müstesnâ örneklerini vermiştir.

Gerek halkın, gerekse devlet ricalinin alime olduğu kadar medreseye de büyük hürmetleri vardı. Medrese kutsal bir yer sayılır, oraya gelişigüzel,

(4) İslâm-Türk Tarihinin Altın Sahifeleri.

(5) Aynı eser.

lâubâlî bir tavırla girilmezdi. Talebenin müderrise karşı hudutsuz sevgi ve saygıları vardı. Hiç bir talebe hocasının karşısında edep dışı bir harekette bulunmaz, soracağı bir şey olursa, onu kemal-i edeple sorardı. İslâm eğitimi bütün ruh ve mânasiyle orada hâkimdi.

Medreselerde bir baş müderris (Şeyhü'l-medrese) bulunur ve sonra sıra ile müderris (profeasör) ve muîd (asistan)ler gelirdi. Baş müderris dersleri kontrol eder, müderrisler kendi ihtisaslarına göre ders okutur, muîdler de okutulan dersleri talebenin hafızasına iyice yerleşsin diye tekrar ederlerdi. Böyle okutulan bir ders unutulmaz, talebenin kafasında yer eder, meleke haline gelirdi. İmâm-ı Şa'rânî, medreselerde müderrislerden okudukları derslerden hiç birini unutmadıklarını, okudukları kitaplardan fire vermediklerini mükerreren kaydeder.

Müslüman halkın ilme ve medreseye olan bağlılığını gösteren belgelerden biri de yapılan bunca vakıflardır. Arşivlerdeki vakfiyelerden medreselere yapılan vakıfların büyük rakamlara ulaştığını görmekteyiz. Meselâ, müderrise yılda 800 dinar (yaklaşık olarak bugünkü parayla 120.000 TL.), muîde yılda 240 dinar verildiğini, Konya'daki İplikçi (Altun-aba) Medresesinin 599 H. (1202) yılında tanzim edilmiş olan vakfiyesinden öğreniyoruz.

«Medresede öğretim üyesi -profesör- «müderris» tir. Medreselerde genellikle bir müderris bulunur, bu şahıs hem eğitimi yürütür, hem de idarî işleri yapardı. (Zira bir medresede en çok 40 kadar talebe bulunurdu.) Diğer yandan, büyük medreselerde birden fazla öğretim üyesinin görevlendirildiği bilinmektedir. Bu durumda bunlardan birine müderris ünvanı verilir ve medresenin yöneticisi o olurdu. Müderrisler toplum içerisinde mûtenâ bir yer işgal ederdi. Bağdat Nizamiye Medresesi'nde yeni bir müderris ilk dersini merasimle verir, merasime devrin devlet adamları, bilgin ve şairleri ve bazan bizzat Halife katılırdı. Dersi takiben yeni müderris şerefine ve onu öven konuşmalar yapılırdı.» (6).

İmâm Sübkî diyor ki:

— «Muîdler talebe ile birlikte oturur, tahrir edilen dersleri takip ederlerdi. Onlar bu hususta yani dersi kavramada diğer talebeye nisbetle daha istidatlı idiler. Müşkil meseleleri, girift noktaları daha çabuk anlarlardı.»

Medreselerde bu tarz tadrîs usûlü H. V. asırda medreselerin inşa edilmesiyle beraber başlar ve asırlarca Müslümanların tek ilim ve irfan yuvası olarak yaşar, her sınıf insandan büyük rağbet görür. Nizamiye Medresesi'nde bunun daha açık ve gelişmiş şeklini görmekteyiz.

İslâm'ın bu mutlu devirlerinde ilme istekli olan talebeye ders vermek çok zor bir iş idi. Çünkü talebe ilmin zevkini tadma aşkı içinde okuyacağı derse önceden hazırlanır ve bir çok sorular tesbit ederdi. Bu bakımdan gerek müderris, gerekse muîdin çok iyi hazırlanması gerekiyordu. Soruları cevaplandırarak seviyeye gelemiyen hiç bir talebeye muîdlik veya müderrislik payesi ve müsaadesi verilmezdi. Talebenin gayesi sınıf geçmek değil, ilim elde etmektir. Eğitimin ruhu bu olunca, her hoca medresenin başına geçip müderrislik yapamazdı. Nitekim İmâm Ebû Hanîfe, devrin büyük hukukçusu **Hammad bin Ebî Süleyman**'ın halka-i tadrîsine devam ederdi. Yıllar geçtikten sonra **Ebû Hanîfe** müstakil bir halka kurup ders vermeyi düşündü ve öyle yaptı. Fakat ilk derste bir çok halli müşkil sorularla karşılaştı ve tekrar üstadı **Hammad**'ın halka-i tadrîsine dönmek zorunda kaldı.

İmâm Ebû Yusuf hastalandığı zaman hocası **Ebû Hanîfe** onu ziyarete geldi, hal-hatır sorup ona iltifatta bulundu ve bir ara caseretini artırmak için dedi ki: «Kendimden sonra sizi Müslümanlara imam nasbetmek istiyorum!» **Ebû Yusuf** şifâ bulunca muhterem hocasının bu iltifatından cesaret alarak ve gurura kapılarak kendine has bir halka-i tadrîs koruyor. Bunun üzerine **İmâm Ebû Hanîfe** bu zeki talebesini tecrübe etmek için kendine hali müşkil birkaç soru soracak zeki talebe gönderiyor. **Ebû Yusuf** tadrîs esnasında bu sorularla karşılaşınca müderrisliğe acele ettiğinin farkına varıyor ve hocasının: «Kim ilim öğrenmekten müstağni kaldığını zannederse kendi haline ağılasın.» sözünü hatırlıyarak tekrar **İmâm Ebû Hanîfe**'nin meclisine dönüyor, birkaç yıl daha tahsile devam ediyor.

İşte bu devirlerdedir ki ilim ve âlim sevgisi evlere kadar girmiş, çarşı ve pazarlarda bu ikisinin havası teneffüs edilmiş, anneler çocuklarını medreseye gitmeye zorlamış, babalar evin bütün yükünü kendi omuzlarına yüklenerek evlatlarını tahsile sevketmiştir. «**Hocanın vurduğu yer cehennemde yanmaz!**», «**Öğretmenin değneği cennetten çıkmıştır.**» vecizeleri bu havanın mahsulüdür.

İbni Haldun'un rivâyetine göre, **Harun Reşid**, oğlu **Emin**'i devrin ünlü terbiyecilerinden **Ahmed**'e gönderirken şu mealde bir de mektup yazmıştır. «**Hocam, elinizden geldiği kadar yumuşak sözünüzle ve örnek hareketinizle Emin'i doğrultmaya çalışınız. Şayet yumuşak söz ve davranışınızdan anlamaz veya buna riâyet etmezse o zaman şiddet ve niddet göstermeniz gerekir!**»

Medreselerin şa'salı devirlerinde anne ve babaların tutumu işte böylesine şuurlu idi. Yapılan medreseler sadece kuru dört duvardan ibaret değildi. Her biri büyük bir külliye halinde ahlâk ve fazîlet, ilim ve irfan havasıyla dolup taşardı. **Nizamül-mülk**'ün Bağdat'da, **Nureddin Zengi**'nin Suriye'de, **Hâkim Bi-Emrillah**'ın Kahire'de kurmuş oldukları medreseler bu evsafa tam bir külliye halinde hizmete açılmış idi. Demek ki sadece tahsîl parasız değildi, aynı zamanda talebenin maddî ve mânevî bütün ihtiyaçlarını da karşılar ölçüde idi. Böylece talib-i ilim olanlar bal arıları gibi çiçekten çiçeğe konar, birçok ilim adamlarına baş vurur, her birinden ayrı bir feyiz alırdı.

Ve yine bu asırlarda kadının durumu erkeğinkinden pek geri kalmazdı. İlim tahsîli her iki sınıfa da farz kılındığı için dinî ilimlerde, hadîs rivâyetinde, edebî ve tıbbî konularda bir hayli kadın yetişmiştir. **İbni Asakir** kendi şeyhlerinden ve üstadlarından ilim telakki eden 81 kadından bahseder.

Gerek Selçuklular devrinde, gerekse Osmanlılar devrinde medreselerde yalnız dinî ilimler okutulmaz, bunun yanı sıra umumî kültüre ve bugünkü tabirle müsbet ilimlere de geniş yer verilirdi. Selçuklularda Nizamiye Medreseleri, Osmanlılarda ilk kurulan İznik medresesi bu ölçüde idi. Aşık Paşa-zade tarihinde bundan bahseder. Hammer kısmen bu hususlara dokunur. İznik Medresesinde yetişen **Molla Şemsüddin Fenarî**'nin mantık ve akfî ilimlerle uğraştığı ve hattâ eser te'lif ettiği bilinmektedir.

Netice olarak diyebiliriz ki, hangi devirde ilme ve ilim adamına kıymet verilmiş, ehliyet ve liyakat değer ölçüsü olarak ele alınmışsa, o devirde büyük ilim adamları yetişmiş, halk hurâfe ve bâtil inançların kaydından kurtularak selâmet caddesini bulmuştur. Hangi devirlerde de buna kıymet verilmemişse, o devirlerde büyük ilim adamının yetişmesi şöyle dursun, ortalığı hurâfe ve bâtil itikadlar doldurmuştur.